

НОТАТКИ ДОСЛІДНИКА

СИМОН ҐАЙСБЮЛЕР

ТРИНАДЦЯТЬ ТЕЗ ПРО ГОЛОКОСТ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ РУМУНІЙ ТЕРИТОРІЯХ У ЛИПНІ 1941 РОКУ*

Вступ

Попри той факт, що «втома від Голокосту» набуває масового характеру і поширюється Західною Європою та Північною Америкою¹, у Румунії та Молдові (і в багатьох інших частинах Східної Європи) рівень залучення широкого загалу до знання історії Голокосту був і залишається дуже низьким². За часів комуністичних режимів визнання Голокосту було майже неможливим. Дійсно, на тему Шоа було накладено табу протягом більш як сорока років. У цьому сенсі Румунія не була винятком³. Фактично, будучи

---

* Висловлюю подяку двом анонімним рецензентам за те, що надали мені конструктивні коментарі та пропозиції щодо більш ранньої версії цієї статті.

¹ Schweber S. «Holocaust Fatigue». Teaching It Today // *Social Education*. – 2006. – January/February. – P. 48–55; Kean J. Have We Hit Holocaust Fatigue? // *Jewish Journal*. – 2010. – 7 April.

² Shafir M. Polls and Antisemitism in Post-Communist Romania // *Journal for the Study of Antisemitism*. – 2012. – No. 4 (2). – P. 387–422; Dumitru D. The Use and Abuse of the Holocaust. Historiography and Politics in Moldova // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2008. – Vol. 22, No. 1. – P. 9–73.

³ Cioflâncă A. A «Grammar of Exculpation» in Communist Historiography: Distortion of the History of the Holocaust Under Ceausescu // *Romanian Journal of Political Science*. – 2004. – No 4 (2). – P. 29–46.

близьким союзником нацистської Німеччини і самостійно вчинивши масове винищення євреїв, Румунія відчувала ще гострішу потребу в тому, щоб приховати своє сумнозвісне минуле за завесою замовчування⁴.

Розпад радянського блоку та кінець режиму Чаушеску не призвели до усебічної та ретельної переоцінки румунської історії. Навпаки, у 1990-ті роки основний напрям румунської історіографії робив спроби закласти підвалини для формування нової національної гідності. Примари минулого – як фашизм, так і комунізм – й особливо питання співпраці з нацистською Німеччиною та Голокост⁵, вчинений румунами на сході, залишилися поза увагою. Румунський фашизм було представлено як результат впливу чужорідної німецької концепції, а Румунію – як жертву, «не винну у будь-яких недобрих вчинках чи злочинах»⁶. Навіть сьогодні так звана «ревізіоністська школа», яка намагається максимально применшити вагу вчинених Румунією злочинів у період Другої світової війни загалом, а також відповідальність країни за Голокост у Північній Буковині, Бессарабії та Трансністрії зокрема, є досить впливовою у Румунії⁷.

Основний напрям румунської історіографії, присвяченої Голокосту, дуже відстає у багатьох аспектах⁸. У Румунії опубліковано дуже мало праць з цієї теми. З погляду методики ці розвідки часто є суто описовими й позитивістськими, а також не беруть до уваги міжнародні дискусії і не опрацьовують конкретні дослідницькі питання і тези⁹. У 2007 р. Армін Хайнен (Armin Heinen)

⁴ Weber P. The Public Memory of the Holocaust in Postwar Romania // *Studia Hebraica*. – 2004. – No. 4. – P. 341–348.

⁵ Ураховуючи наявність різних поглядів на зміст терміна «Голокост», треба зазначити, що автор розглядає це явище саме як процес фізичного винищення євреїв нацистською Німеччиною та її союзниками.

⁶ Cioflâncă A. Op. cit. – P. 36.

⁷ Geissbühler S. Staring at the Past with Eyes Wide Shut: Holocaust Revisionism and Negationism in Romania // *The Israel Journal of Foreign Affairs*. – 2012. – Vol. 6, No. 3. – S. 127–135.

⁸ Clark R. New Models, New Questions: Historiographical Approaches to the Romanian Holocaust // *European Review of History*. – 2012. – Vol. 19, No. 2. – P. 303–320.

⁹ Ursprung D. Geschichtsschreibung und Vergangenheitsbewältigung in Rumänien. Von den Mühen des Umgangs mit zeitgeschichtlichen Themen // *Südost-Forschungen*. – 2010/2011. – No. 69/70. – S. 358–388.

вказав, що румунська історіографія Голокосту досягла приблизно того рівня досліджень, який був у Німеччині у середині 1960-х років¹⁰. Окрім того, іноземних досліджень, що стосуються Голокосту на територіях, під час війни підконтрольних Румунії, також небагато.

Ситуація змінюється хоча й поволі, але, принаймні, на краще. Визначна книжка Раду Іоаніда (Radu Ioanid) «Голокост у Румунії», яка вийшла друком у 2000 р.¹¹, та «Заключний звіт» Міжнародної комісії з розслідування Голокосту, англійську версію якого опубліковано у 2005 р.¹², є найважливішими оглядовими працями з цієї теми. Протягом останніх років побачили світ кілька нових досліджень. Я хотів би тут згадати праці Денніса Делетанта (Dennis Deletant)¹³, Жана Анчеля (Jean Ancel)¹⁴, Владіміра Солоняра (Vladimir Solonari)¹⁵, Міхая Шіовоно (Mihai Chioveanu)¹⁶, Александру Флоріана (Alexandru Florian)¹⁷ та Маріани Гаусляйтнер (Mariana

---

¹⁰ Heinen Armin. Rumänien, der Holocaust und die Logik der Gewalt. – München, 2007. – P. 34.

¹¹ Ioanid R. The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944. – Chicago, 2000.

¹² International Commission on the Holocaust in Romania. Final Report. (ed.). – Iași, 2005.

¹³ Deletant D. Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and his Regime, Romania 1940–1944. – Houndmills; New York, 2006.

¹⁴ Ancel J. The Romanian Way of Solving the «Jewish Problem» in Bessarabia and Bukovina, June–July 1941 // *Yad Vashem Studies*. – 1988. – Vol. 19. – P. 187–232; *Idem*. The German-Romanian Relationship and the Final Solution // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2005. – Vol. 19. – P. 252–275; *Idem*. The History of the Holocaust in Romania. – Lincoln; Jerusalem, 2011.

¹⁵ Солонярь В. Ставлення до євреїв Буковини з боку радянської та румунської адміністрацій у 1940–1944 рр. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2010. – № 2 (8). – P. 149–180.

¹⁶ Chioveanu M. «Victimizing Romania». A Fictional History of German Expansion toward East Revisited // *Studia Hebraica*. – 2007. – No. 7. – P. 123–141; *Idem*. Death Delivered, Death Postponed. Romania and the Continent-Wide Holocaust // *Studia Hebraica*. – 2008. – No. 8. – P. 36–169; *Idem*. The Dynamics of Mass Murder. Grasping the Twisted Decision-Making Process behind the Romanian Holocaust // *Sfera Politicii*. – 2012. – No. 2 (168). – P. 25–36.

¹⁷ Флоріан А. Доля євреїв Північної Буковини за часів режиму Антонеску: свідчення про еволюцію антиєврейської політики в стенограмах засідань Ради міністрів // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2010. – № 2 (8). – P. 207–218.

Hausleitner)¹⁸. Ґрунтовніше, ніж убивства на початку війни (які нас цікавлять у цій статті), було досліджено Голокост у Трансністрії¹⁹, а також масові вбивства євреїв в Одесі²⁰.

Щодо конкретної теми цієї короткої статті, тобто Голокосту в Північній Буковині та Бессарабії влітку 1941 р., слід зазначити, що обсяг відповідної наявної літератури залишається незначним. Характерним є той факт, що Денніс Делетант взагалі не торкається цього періоду у своїй статті 2012 р., чудовій у всіх інших аспектах, в якій розглядає Іона Антонеску та Голокост у Румунії²¹. Армін Гайден присвячує темі Голокосту в Північній Буковині та Бессарабії кілька місць у свої книзі, яка побачила світ 2007 року²². Більш раннє, але все ще корисне дослідження цієї теми належить Авігдору Шачану (Avigdor Shachan). Шачана ще дитиною депортували разом із родиною до Трансністрії. Тож він зосереджує свою увагу на цій території, а також згадує погроми та масові вбивства євреїв улітку 1941 р. у Північній Буковині та Бессарабії²³. Зрештою, пер-

¹⁸ Hausleitner M. Neue Analysen des rumänischen Holocaust // *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. – 2000. – No. 23 (2). – P. 268–270; *Idem*. Die Auseinandersetzung mit dem Holocaust in Rumänien // *Umdeuten, verschweigen, erinnern. Die späte Aufarbeitung des Holocaust in Osteuropa* / Eds. B. Micha, K. Sauerland. – Frankfurt; New York, 2010. – P. 71–89.

¹⁹ Ofer D. The Holocaust in Transnistria. A Special Case of Genocide // *The Holocaust in the Soviet Union* / Eds. Lucjan Dobroszycki, Jeffrey S. Gurock. – New York, 1993. – P. 133–154; Deletant D. Transnistria: soluția românească la «problema evreiască» // *Despre Holocaust și Comunism. Anuarul IRIR, vol. 1, 2002*. – Iași, 2003. – P. 79–101; *Idem*. Transnistria and the Romanian Solution of the «Jewish Problem» // *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization* / Eds. R. Brandon, W. Lower. – Bloomington; Indianapolis, 2008. – P. 156–189; *Винокурова Ф.* Доля буковинських євреїв у гетто й таборах Трансністрії в період 1941–1944 рр. (огляд документальних джерел Державного архіву Вінницької області) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2010. – № 2 (8). – P. 18–26; Baum H. Varianten des Terrors. Ein Vergleich zwischen der deutschen und der rumänischen Besatzungsverwaltung in der Sowjetunion 1941–1944. – Berlin, 2011.

²⁰ Ancel J. The Romanian Way of Solving... – P. 353–378; Baum H. Varianten des Terrors. – P. 489–491; Heinen A. Rumänien, der Holocaust... – P. 117; Ioanid R. The Holocaust in Romania. – P. 177–182; King Ch. Odessa. Genius and Death in a City of Dreams. – New York; London, 2011. – P. 201–227.

²¹ Deletant D. Ion Antonescu and the Holocaust in Romania // *East Central Europe*. – 2012. – Vol. 39. – P. 61–100.

²² Heinen A. Rumänien, der Holocaust...

²³ Shachan A. Burning Ice. The Ghettos of Transnistria. – New York; Boulder, 1996.

ше дослідження Раду Іоаніда містить ґрунтовну статтю про різанину на початку війни²⁴. Пізніше важливі розвідки, які стосуються цієї конкретної стадії Голокосту на підконтрольних Румунії територіях, написав Владімір Солонарь²⁵. Насамкінець, у книзі, яка вийшла друком німецькою мовою у 2013 р., я намагався заповнити деякі прогалини в наявних дослідженнях²⁶.

Чому нас цікавить тема Голокосту на підконтрольних Румунії територіях у липні 1941 р.? Вбивства, вчинені у перші кілька днів румунсько-німецького наступу на південному фронті, що розпочався 2 липня 1941 р. (операція «Мюнхен»), які, фактично, становлять перший етап Голокосту на цих територіях, є важливою, але малодослідженою сторінкою історії систематичного знищення євреїв Німеччиною та її союзниками під час Другої світової війни. Історичний аналіз масових убивств, учинених того літа в Північній Буковині та Бессарабії, допоможе нам краще зрозуміти Голокост як такий, зв'язок між війною на знищення та Голокостом, а також динаміку місцевих погромів на сході влітку 1941 р. Окрім того, такий аналіз поглибить наше розуміння жертв та злочинців, колаборантів та свідків.

Далі подано основні узагальнені результати моєї праці, а також інших дослідників цієї теми, у вигляді 13 тез²⁷. Ці тези поділено на чотири групи: події; контекст; жертви, злочинці, колаборанти і свід-

²⁴ *Ioanid R. The Holocaust in Romania. – P. 63–108.*

²⁵ *Solonari V. «Model Province»: Explaining the Holocaust of Bessarabian and Bukovinian Jewry // Nationalities Papers. – Vol. 34, No. 4. – P. 471–500; Idem. Patterns of Violence: Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941 // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2007. – No. 8 (4). – P. 749–787.*

²⁶ *Geissbühler S. Blutiger Juli. Rumäniens Vernichtungskrieg und der vergessene Massenmord an den Juden 1941. – Paderborn, 2013.* Див. рецензію на цю книгу: *Вебер П. Гайсбюлер Симон. Кривавий липень. Війна на знищення в Румунії й забуте масове вбивство євреїв 1941 року // Уроки Голокосту. – 2013. – № 2 (34);* див. також рецензії англійською: Маркуса Вінклера (Markus Winkler) у *East European Jewish Affairs* 43 (3) / 2014; та Марії Глишич (Maria Glišić) у *Southeastern Europe* 38 (1) / 2014.

²⁷ Я подав деякі з цих тез у двох презентаціях у Бухаресті наприкінці травня – на початку червня 2013 р., а також під час літньої школи Європейської асоціації інфраструктури дослідження Голокосту (EHRI), проведеної в Амстердамі у 2014 р. Дякую Адріанові Чіофланці (Adrian Cioflâncă) за надання попередніх коментарів щодо цих тез та Карелові Беркгофу за те, що запросив мене до Амстердама, де я мав змогу представити результати мого дослідження.

ки; спогади та вшанування пам'яті. Ці тези, що подекуди є досить провокативними, було сформульовано з метою поживлення дискусії та стимулювання подальших досліджень у цьому напрямі.

Події

Теза 1. Різанина у м. Ясси була відправною точкою Голокосту в Румунії.

Різанина у м. Ясси наприкінці червня 1941 р., що відбулася усього лиш за кілька днів до початку операції «Мюнхен», знаменувала зміну парадигми румунської антисемітської політики, як у якісному, так і в кількісному плані. В Румунії було вбито близько 13 тис. єврейських чоловіків, жінок та дітей – здебільшого румунськими виконавцями²⁸. Масове вбивство румунських євреїв у місті Ясси було важливим та – з погляду вищого політичного та військового керівництва Румунії – «успішним» іспитом. Ця подія в Яссах аж ніяк не була свого роду єдиною; вона знаменувала початок Голокосту в Румунії та на східних територіях, що перебували під її контролем²⁹.

Теза 2. Щонайменше 43 500 євреїв було вбито в липні – серпні 1941 р.

У перші кілька днів війни румунські війська та жандарми, а також змішані групи злочинців, у тому числі місцевих мешканців, залишили кривавий слід у Північній Буковині та Бессарабії. Прочісуючи території, вони вбивали єврейських чоловіків, жінок і дітей. Протягом перших двох місяців війни (у липні – серпні 1941 р.) у Північній Буковині та Бессарабії було вбито не менше 43 500 євреїв³⁰.

2 липня 1941 р., після початку наступу на Південному фронті, на землі Північної Буковини та Бессарабії увійшли регулярні війська Румунії – саме вони були першими, хто стикнулися з єврей-

²⁸ Florian R. The Jassy Massacre of June 29–30, 1941: An Early Act of Genocide Against the Jews // The Destruction of Romanian and Hungarian Jews during the Antonescu Era / Ed. B. L. Randolph. – Boulder; New York, 1997. – P. 63–85; Baum H. Varianten des Terrors. – P. 475–477.

²⁹ Eaton H. The Origins and Onset of the Romanian Holocaust. – Detroit, 2013.

³⁰ Geissbühler S. Blutiger Juli. – S. 114–118; Solonari V. Patterns of Violence... – P. 755; Kruglov A. Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944 // The Shoah in Ukraine. – P. 272–290.

ським населенням. За ними слідували румунські жандарми. Німецька армія брала участь у наступальних діях в основному в середній та південній частинах Бессарабії, і дуже обмеженою мірою – в Північній Буковині та північних районах Бессарабії. На цій території також діяла айнзацгрупа D, але її роль у Північній Буковині та північних районах Бессарабії була незначною. У цих регіонах на початку липня 1941 р. євреїв убивали здебільшого румунські військові. Організовані й порівняно «систематичні» масові розстріли євреїв відбулися в Чудеї, Герці, Бельці та Єдинцях. Убивства, більше схожі на погроми, було вчинено, наприклад, у Новоселиці та Сторожинці³¹. Євреїв у більшості випадків розстрілювали одразу після захоплення зазначених міст і сіл.

Окрім того, як ми побачимо далі, у регіоні було скоєно десятки погромів, навіть у невеликих селах із мізерною кількістю єврейських жителів. Подекуди такі погроми ініціювали та вчиняли місцеві мешканці. Багато хто з військових та місцевих злочинців діяли вкрай жорстоко, як свідчать ті, хто вижив³². Масового характеру набули випадки згвалтування єврейських жінок та дівчат румунськими солдатами³³.

Контекст

Теза 3. Динамічна сукупна радикалізація.

Прямого переходу від антиєврейських заходів та насильницьких дій у міжвоєнний період до масових убивств євреїв у Північній Буковині та Бессарабії влітку 1941 р. не було. Але перед війною у Румунії тривав процес динамічної сукупної радикалізації³⁴, який

---

³¹ *Geissbühler S.* Blutiger Juli. – S. 59–81.

³² Visual History Archive of the USC Shoah Foundation (hereafter – VHA), Michael Cernea (48241), Leonid Brumberg (26117), Esther Grauer (29959), Reuven Rozenberg (36413); Mendl Trakhtenberg (42999), Iosif Zukin (50157); Yad Vashem, O.3, Boris Benihis, File 8681, Item 7343284.

³³ *Geissbühler S.* The Rape of Jewish Women and Girls during the First Phase of the Romanian Offensive in the East, July 1941: A Research Agenda and Preliminary Findings // *Holocaust Studies*. – 2013. – No. 19 (1). – P. 59–80; *Podolsky A.* The Tragic Fate of Ukrainian Jewish Women under Nazi Occupation, 1941–1944 // *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust* / Eds. S.M. Hedgepeth and R.G. Sidel. – Waltham, 2010. – S. 94–107.

³⁴ Я запозичив цей термін у праці: *Kershaw I.* Der NS-Staat. Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick. – Reinbek bei Hamburg, 1994. – P. 157.

неможливо було зупинити після різанини в Яссах наприкінці червня 1941 р. Та й насправді серед політичної та військової верхівки того часу не було нікого, хто навіть би задумувався про необхідність припинення ескалації. Масове винищення євреїв у перші кілька днів війни на зайнятих Румунією землях стало продовженням антисеврейської політики переслідувань, але цього разу – у радикалізованому контексті війни на знищення.

Румунія була однією з переможниць у Першій світовій війні, і її території значно розширилися. До складу нової Великої Румунії увійшли усі важливі етнічні румунські поселення³⁵. Разом з тим, Велика Румунія стала значною мірою багатоетнічною державою. Саме тільки єврейське населення країни зросло до 800 тисяч осіб. Ці євреї відігравали важливу економічну та культурну роль у Буковині за часів австрійського правління та в Бессарабії, коли вона перебувала у складі Росії³⁶. Однак очільники Румунії бачили її в ідеалі як гомогенну етнічну румунську державу. Вони були абсолютно не готові працювати в умовах існування міцних етнічних меншин. Замість сприяння їхньому мирному співжиттю з титульною нацією, вони проводили агресивну та репресивну політику примусової румунізації³⁷.

Більшість населення Румунії ставилася до євреїв з особливою підозрою. Добре асимільовані, успішні в економічному плані євреї-підприємці в Бухаресті, Яссах або Чернівцях, а також євреї – представники середнього класу – лікарі, юристи, державні службовці чи високопосадовці – сприймалися як загроза і небажана складова суспільства. Наприклад, у 1938 р. 40% юристів та 75% банківських службовців у Бухаресті були євреями³⁸. Єврей-

³⁵ *Magocsi P. R.* Historical Atlas of Central Europe. – Seattle, 2002. – P. 99, 126.

³⁶ *Mendelsohn E.* The Jews of East Central Europe between the World Wars. – Bloomington, 1983. – P. 171ff.

³⁷ *Ancel J.* The History of the Holocaust... – P. 106–118; *Hausleitner M.* Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918–1944. – München, 2001; *Tartakovsky D.* Parallel Ruptures: Jews of Bessarabia and Transnistria between Romanian Nationalism and Soviet Communism, 1918–1940. – Urbana (Dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign), 2009.

³⁸ *Berend I. T., Ránki G.* Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914–1980 // Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 6 / Ed. Fischer Wolframnen. – Stuttgart, 1987. – Pp. 769–846, тут p. 785f.

ське населення в сільських районах, здебільшого дрібних торговців та ремісників, вважали чужинцями. Співіснування сільського румунського населення та євреїв було непростим, однак жодним чином не винятково поганим. Нерідко існували тісні спільні (економічні) зв'язки. Але відчуття «чужості» ніколи і ніде не було повністю викорінене.

Заразний румунський антисемітизм, який мав традиційне і подеколи релігійне коріння³⁹, а також спирався на економічні і, дедалі більше, на расові мотиви, радикалізувався упродовж міжвоєнного періоду⁴⁰. Євреї були «ідеальним» цапом-відбувайлом, їх можна було звинуватити у невдачах Румунської держави, яка поступово втратила контроль над значними частинами суспільства. Після національної «ганьби» влітку 1940 р., коли Румунія була змушена за кілька днів віддати Північну Буковину та Бессарабію Радянському Союзу, твердження про «юдо-більшовизм», згідно з яким усі євреї були комуністами і вступили у змову проти Румунії, було взято за «доказ» того, що євреїв потрібно було «позбутися»⁴¹.

У міжвоєнний період у Румунії акти насилля проти євреїв не були поодинокими; вони стали нормою⁴². Ті, хто чинив злочини проти євреїв, часто були членами Залізної гвардії або студентами, хоча ці дві групи нерідко перетиналися⁴³. Вони не діяли в політичному та соціальному вакуумі, окрім того, вони не представляли маргінальні малі групи, а, навпаки, мали більш-менш пряму підтримку служб безпеки, широких верств суспільства і, частково, політичних лідерів країни. Румунська держава рішуче впроваджува-

³⁹ *Pană G. Ortodoxia românească și atitudinea sa de față de evrei // Holocaust. Studii și cercetări.* – 2010. – No. 3. – P. 113–132; *Oișteanu A. Inventing the Jew. Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central-East European Cultures.* – Lincoln; London, 2009. – P. 378ff.

⁴⁰ *Brustein W., Ronnkvist A. The roots of anti-Semitism: Romania before the Holocaust // Journal of Genocide Research.* – 2002. – Vol. 4, No. 2. – P. 211–235; *Brustein W.I., King R.D. Anti-Semitism As a Response to Perceived Jewish Power: The Cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust // Social Forces.* – 2004. – Vol. 83, No. 2. – P. 69–108; *Butaru L. T. Rasism românesc. Componenta rasială a discursului antisemit din România până la Al Doilea Război Mondial.* – Cluj-Napoca, 2010.

⁴¹ *Moscovici S. Chronique des années égarées.* – Paris, 1997. – P. 182; *Florian A. The Fate of the Jews...*

⁴² *Geissbühler S. Blutiger Juli.* – S. 29–58.

⁴³ *Heinen A. Legiunea «Arhanghelul Mihail»: o contribuție la problema fascismului internațional.* – București, 2006.

ла щоразу жорсткіше антисемітське законодавство упродовж 1930-х років⁴⁴.

Без сумніву, дедалі агресивніший та масовий антисемітизм – слід згадати про криваві погроми, вчинені влітку 1940 р. та наприкінці січня 1941 р. в Бухаресті⁴⁵, – був передумовою війни на знищення на сході та масових убивств євреїв у Північній Буковині, Бессарабії та Трансністрії. Голокост точно «не впав на Румунію, наче метеорит із космосу»⁴⁶.

Теза 4. Масове вбивство євреїв як заздалегідь визначена мета війни на сході.

Цілі участі Румунії у війні на сході не зводилися до самого лиш «визволення» Північної Буковини та Бессарабії, а передбачали всебічне «очищення» цих територій (а також Трансністрії) від євреїв. Для чого румунам треба було розстрілювати тисячі беззахисних євреїв, грабувати та твалтувати їх, аби повторно захопити дві «втрачені» провінції? Масове знищення євреїв не було ані «похідним явищем» війни, ані «побічними втратами» у ній, натомість, воно було невід'ємною частиною та заздалегідь визначеною метою кампанії на сході.

Деякі румунські історики все ще дотримуються тієї думки, що кампанія на сході була «справедливою визвольною війною»⁴⁷. Однак Антонеску хотів не лише повернути східні території, а й «знищити» «більшовицького ворога»⁴⁸ та здійснити етнічне «очищення» цих регіонів, а також «ліквідувати» – будь-якими засобами –

⁴⁴ Florian A. The Fate of the Jews...

⁴⁵ Ancel J. The History of the Holocaust... – P. 71–88, 149–164; Ioanid R. The Holocaust in Romania. – P. 38–43, 52–60.

⁴⁶ Final Report. – P. 55.

⁴⁷ Botoran C. Intrarea României în război // Armata română în al Doilea Război Mondial / Ed. Dușu A., M. Retegan. – București, 1996. – P. 138–149; Lache E. Iu. Romanian-German Relations During the War of Liberation of Bessarabia, Northern Bukovina and Herta (June–September 1941) // *Annals of Spiru Haret University – International Relations and European Studies Series*. – 2009. – Vol. 3. – P. 57–66; Scurtu Io. 22 iunie 1941: Intrarea României în războiul pentru eliberarea Basarabiei și nordului Bucovinei, 2011: www.ioanscurtu.ro (відвідано 23 липня 2014).

⁴⁸ Цит. за протоколом телефонної розмови між Антонеску та командувачем німецької 11-ї армії у: Bundesarchiv Freiburg, RH/26/76 (6), Kriegstagebuch Nr. 1, Chefsache (11. Armee). Див.: Geissbühler S. Blutiger Juli. – S. 59.

євреїв⁴⁹. Румунія вела війну на знищення на боці Німеччини, а також свою власну війну проти євреїв⁵⁰. Вона проводила Голокост активно та самостійно.

Теза 5. Голокост на сході часто мав імпровізований характер і був керований знизу.

Масові вбивства євреїв не залежали лише від бажання диктатора чи підпису бюрократа. Їх не визначали і ними не керували виключно згори. Важливі імпульси йшли знизу. Голокост на сході часто мав хаотичний та імпровізований характер, особливо у випадку Румунії. Євреїв убивали «прости» солдати, жандарми та сусіди. Вони робили це, тому що хотіли цього.

Беззаперечно, давався взнаки вплив групи. Але румунські солдати мали багато можливостей для маневрів, їх не змушували вбивати євреїв. Існували накази та попередні плани вищого політичного і військового керівництва щодо «очищення» окупованих територій⁵¹. Цими наказами було лише закріплено те, що вже було відомо усім солдатам, коли вони перетинали румунсько-радянський кордон: євреї підлягали «ліквідації». Я б навіть поставив під сумнів те, що такі накази необхідно було видавати для здійснення Голокосту на підконтрольних Румунії територіях на сході. Окрім того, місцеві переслідувачі завжди вбивали своїх сусідів-євреїв, тому що хотіли цього.

Теза 6. Голокост на сході не був процесом, що базувався на тогочасних новітніх технологіях, натомість він був кривавою ручною роботою.

Нерідко Голокост зображають як сучасний, індустріальний структурований процес масового фізичного знищення людей у газових камерах. Таке бачення лише частково відповідає дійсності. Голокост, учинений улітку 1941 року на сході загалом і на під-

⁴⁹ Florian A. The Fate of the Jews...; Ursprung D. Geschichtsschreibung und Vergangenheitsbewältigung...

⁵⁰ Förster Jü. Hitlers Verbündete gegen die Sowjetunion 1941 und der Judenmord // Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte / Hrsg. Ch. Hartmann u.a. – München, 2005. – P. 91–97, тут p. 96.

⁵¹ Florian A. The Fate of the Jews...; Ancel J. German-Romanian Relations during the Second World War // The Tragedy of Romanian Jewry / Ed. R.L. Braham. – New York; Boulder, 1994. – P. 57–76, тут p. 64.

контрольних Румунії територіях зокрема, був примітивною та «традиційною» кривавою ручною роботою⁵².

Солдати розстрілювали своїх жертв («Голокост від куль»)⁵³, тобто були безпосередньо залучені до процесу масового вбивства. Вони мали тиснути на курок, і вони бачили жертв, чоловіків, жінок і дітей, котрі стояли перед ними. Місцеві вбивці також часто розстрілювали євреїв, а якщо не мали вогнепальної зброї, то застосовували молотки, сокири, кирки чи інші сільськогосподарські інструменти або ж просто забивали жертв до смерті. Без сумніву, масове вбивство євреїв на територіях, які перебували під контролем Румунії, улітку 1941 р. було вчинено «у немеханізований, доволі хаотичний спосіб»⁵⁴.

Теза 7. Голокост – це не тільки Аушвіц.

Широкий загал і навіть деякі історики все ще часто ототожнюють Аушвіц із Голокостом, а Голокост – з Аушвіцем. Так, Аушвіц є (і має бути) важливим «кодом» Голокосту, однак звуження масштабів систематичного знищення євреїв до Аушвіца-Біркенау та інших німецьких таборів смерті є хибним⁵⁵. Близько половини усіх єврейських жертв загинули не в газових камерах, а від куль, тортур чи побиття, здебільшого на сході⁵⁶.

«Аргумент» про те, що на території Румунії не було Голокосту, адже там не було таборів смерті, звісно ж, абсолютно безпідставний. Тим не менш, його регулярно використовують румунські «ревізіоністи» й ті, хто заперечує Голокост⁵⁷. У лютому 2013 р.

⁵² Geissbühler S. Blutiger Juli. – S. 96–99; стосовно німецького випадку див.: Manoschek W. «Wo der Partisan ist, ist der Jude, und wo der Jude ist, ist der Partisan». Die Wehrmacht und die Shoah // Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / Hg. P. Gerhard. – Göttingen, 2008. – P. 167–185, тут р. 167; Heer H. Tote Zonen. Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront. – Hamburg, 1999. – P. 291.

⁵³ Desbois P. The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews. – New York, 2009.

⁵⁴ Livezeanu I. The Romanian Holocaust: Family Quarrels // East European Politics and Societies. – 2002. – Vol. 16, No. 3. – P. 934–947, тут р. 939.

⁵⁵ Heer H. Tote Zonen. – P. 291; див. також: Snyder T. Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin. London, 2010.

⁵⁶ Desbois P. The Holocaust by Bullets...

⁵⁷ Див., напр., ревізіоністський наклепницький памфлет, опублікований Йоном Коя (Ion Coja) у 2002 р.: *Holocaust in Romania?* (доступний в мережі Інтернет).

колишній румунсько-німецький університетський професор Владімір Ілієску (Vladimir Iliescu) наводив «аргументи» саме у цьому ключі під час своєї презентації, яка відкрито заперечувала Голокост у Румунії, в румунській Академії наук: «Голокост у Румунії – це брехня світового масштабу. Голокост стався в Німеччині та Угорщині, адже тільки з цих країн євреїв відправляли до Аушвіца»⁵⁸.

Жертви, злочинці, колаборанти та свідки

Теза 8. Євреї були шоковані масовим спалахом насилля.

Більшість євреїв у Північній Буковині та Бессарабії були занепокоєні. Вони припускали, що повернення румунів не провіщає нічого доброго⁵⁹. Тим не менше, більшість євреїв гадала, що їм немає чого боятися, адже вони були добре інтегровані в свої громади і жили в мирі із сусідами, які належали до інших етнічних груп⁶⁰. Тож спалах масового насильства на початку війни шокував багатьох. Особливо євреї не могли збагнути той факт, що серед тих, хто чинив злочини проти них, та колаборантів було багато їхніх сусідів.

Багато євреїв, які вижили, свідчать про раптовість дій та жорстокість злочинців і описують акти насилля, вчинені сусідами, як «спонтанну різанину». Натан Снайдер (Nathan Snyder) із Нижніх Станівців підкреслює у своєму свідченні, що стосунки між євреями та неєвреями у селі до війни були порівняно добрими. Батько Снайдера навіть служив в австро-угорській армії під час Першої світової війни разом з кількома неєвреями-односельцями⁶¹. Шок від того, що колишні його бойові побратими виступили проти євреїв, був дуже глибоким. Естер Голгері (Esther Golgheri) із Бричан розповіла, як багато сусідів, котрі жили у відносному мирі зі свої-

⁵⁸ <http://antisemitism.org.il/article/77792/holocaust-denial-during-event-rumanian-academy> (відвідано 23 липня 2014 р.).

⁵⁹ VHA, Leonid Brumberg (26117), Mikhail Gruzman (16825), Nissan Tsitman (13254).

⁶⁰ Див., напр., такі свідчення: *Eisig M.* Yizkor Book for the Martyrs of Ciudin (1994): www.jewishgen.org/yizkor/Chudyn/chu001.html (відвідано 5 листопада 2013); *Eitan Sh.* To Survive and Tell (1998): www.jewishgen.org/yizkor/lipkany/Lipkany.html#TOC (відвідано 5 листопада 2013).

⁶¹ VHA, Nathan Snyder (35725).

ми євреями-сусідами, раптово перетворилися на колаборантів чи навіть самі стали злочинцями⁶².

Теза 9. Місцеві погроми були поширені в Північній Буковині та Бессарабії.

Погроми, ініційовані та вчинені місцевими злочинцями безпосередньо перед, під час та одразу після початку операції «Барбаросса», не обмежувалися територіями Польщі, Литви чи Галичини⁶³, були поширені також і в Північній Буковині та Бессарабії. У багатьох селах та містечках цих регіонів частина місцевого населення скористалася «вакуумом» між відступом радянських сил та приходом румунських військ, щоб вчинити погроми.

До цього часу не було проведено жодного всебічного дослідження місцевих погромів на підконтрольних Румунії територіях улітку 1941 р. Наразі місцеві злочинці дуже слабо вивчені науковцями. Новаторським є дослідження Яна Т. Гросса про сусідів як злочинців у Польщі (йому, звісно ж, передували менш відомі праці). Аналогічного щодо Румунії поки що немає⁶⁴.

⁶² *Golgheri E.* Esfira (Esther) Golgheri Story // *Zachor – Remember. The Vancouver Holocaust Education Centre Newsletter*. – 2004. – No. 3. – P. 9.

⁶³ *Bender S.* Not Only in Jedwabne: Accounts of the Annihilation of the Jewish *Shtetlach* in North-eastern Poland in the Summer of 1941 // *Holocaust Studies*. – 2013. – Vol. 19, No. 1. – P. 1–38; *Himka J.-P.* The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // *Canadian Slavonic Papers*. – 2011. – Vol. LIII (2–4). – P. 209–243; *Lower W.* Pogroms, Mob Violence and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations and Comparisons // *Journal of Genocide Research*. – 2011. – Vol. 13, No. 3. – P. 217–246; *Struve K.* Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941 // *Polin*. – 2012. – Vol. 24. – P. 257–274; *Prusin A.V.* A «Zone of Violence». The Anti-Jewish Pogroms in Eastern Galicia in 1914–1915 and 1941 // *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* / Eds. O. Bartov, E. D. Weitz. – Bloomington; Indianapolis, 2013. – P. 362–377; *Медыkowski W.* W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. – Warszawa, 2012.

⁶⁴ *Gross J. T.* Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland. – New York, 2002; *Żbikowski A.* Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941 // *The Holocaust in the Soviet Union / L. Dobroszycki, Jeffrey S. Gurock*. – Armonk, 1993. – P. 173–179; *Datner Sz.* Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim // *Biuletyn ŻIH*. – 1966. – No. 60. Дякую Даріушу Столі за це посилання.

Місцеві погроми відбулися в Нижніх Станівцях, Баниліві над Черемошем, Мілієвому, Неполоківцях, Киселіві та Садагурі – це лише деякі приклади. У сільських районах Північної Буковини злочинці часто (але не завжди) були етнічними українцями, а в Бессарабії – етнічними румунами⁶⁵. Джефрі С. Копстейн (Jeffrey S. Kopstein) та Джейсон Віттенберг (Jason Wittenberg) доречно говорять про хвилю «насилля з боку близьких людей», яка прокотилася Східною Європою улітку 1941 р.⁶⁶

Теза 10. Співпраця на місцевому рівні мала масовий характер.

Місцеві колаборанти, котрі були готові вказати на будинки та крамниці, які належали євреям, виявити їхні схованки або здати євреїв румунським збройним силам чи жандармерії, зустрічалися усюди в Північній Буковині та Бессарабії⁶⁷. Тезу про те, що місцеве населення поводитися байдуже та пасивно у перші дні війни, спростовує безліч прикладів⁶⁸. Колаборанти свідомо сприяли масовому знищенню євреїв.

Теза 11. Голокост не був таємним, люди знали, що відбувається.

Згідно з поширеним міфом, «звичайні» німці та румуни не знали, що діється на сході⁶⁹. Проте у більшості випадків місцеве не-

⁶⁵ *Solonari V. Patterns of Violence...* – P. 786.

⁶⁶ *Kopstein J.S., Wittenberg J. Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms in the Shadow of the Holocaust (Draft Introductory Book Chapter Version 1.0) (not dated);* див. також: *Kallis A. «Licence» and Genocide in the East: Reflections on Localised Eliminationist Violence during the First Stages of «Operation Barbarossa» (1941) // Studies in Ethnicity and Nationalism.* – 2007. – Vol. 7, No. 3. – P. 6–23.

⁶⁷ *Solonari V. Patterns of Violence...; Dumitru D., Johnson C. Constructing Interethnic Conflict and Cooperation. Why Some People Harmed Jews and Others Helped Them during the Holocaust in Romania // World Politics.* – 2011. – Vol. 63, No. 1. – P. 1–42.

⁶⁸ Про приклади місцевої колаборації в Північній Буковині та Бессарабії див.: *VNA, Charna Dakh (38317), Nora Weisman (3420); United States Holocaust Memorial Museum Archives (USHMMA), RG-54.001 M, Reel 14, RG-54.003, # 4 (Box 1); Govrin, Yosef // In the Shadow of Destruction. Recollections of Transnistria and Illegal Immigration to Eretz Israel, 1941–1947.* – London; Portland, 2007. – P. 22; *Eisig M. Yizkor Book for the Martyrs of Ciudin; Ioanid R. The Holocaust in Romania.* – P. 99.

⁶⁹ Новітні дослідження випадку Німеччини показують, що це було не так. Див.: *Longerich P. «Davon haben wir nichts gewusst!» Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945.* – München, 2007; *Bajohr F., Pohl D. Massenmord und schlechtes Gewissen. Die deutsche Bevölkerung, die NS-Führung und der Holocaust.* – Frankfurt am Main, 2008.

єврейське населення у Північній Буковині та Бессарабії на власні очі бачило, що ставалося з їхніми сусідами-євреями. Місцеві жителі цілком усвідомлювали, що коїться, і знали, хто чинив ці злочини і хто співпрацював з убивцями. Євреїв забирали з їхніх домівок, били, катували і вбивали. Існують прямі докази того, що зацікавлені спостерігачі в Бухаресті мали можливість уже в липні – серпні 1941 р. отримати конкретну інформацію про стан справ, зокрема, про Голокост на сході⁷⁰. Але помітного засудження чи опору масовим убивствам євреїв не було ані з боку мешканців столиці, ані з боку місцевого населення в Бессарабії, Північній Буковині та Трансїстрії⁷¹.

Теза 12. У Голокості переплелися ідеологічні та політичні, а також економічні мотиви.

Мотивів у злочинців було багато, відтак їх неможливо звести до якогось провідного. Але очевидним є те, що тут переплелися ідеологічні, політичні та економічні чинники, що пояснюють насилля, спрямоване проти беззахисних євреїв.

Існує дуже мало джерел, які дають можливість відтворити мотиви злочинців. Проте антисемітизм та поширене і наполегливе переконання, яке прищеплювалося та поширювалося протягом багатьох років у середовищі простих румунів, щодо того, що євреї були комуністами і винними у крахові Великої Румунії, однозначно відіграло свою роль у «сприянні» масовим убивствам євреїв⁷². Разом з тим, економічні мотиви також мали неабияке значення⁷³. Це особливо стосувалося місцевих злочинців, які мали прямий зиск від «усунення» своїх сусідів-євреїв⁷⁴.

Окрім того, багато місцевих злочинців на теренах України сподівалися, що німецьке вторгнення зрештою забезпечить Україні неза-

⁷⁰ Sebastian M. «Voller Entsetzen, aber nicht verzweifelt». Tagebücher 1935–44. – Berlin, 2005. – P. 532; JTA Jewish News Archive: report dated 5 August 1941; <http://archive.jta.org> (accessed on 29 October 2013); Iancu C. Alexandre Safran. Une vie de combat, un faisceau de lumière. – Montpellier, 2007. – P. 114f.

⁷¹ Solonari V. Patterns of Violence... – P. 787.

⁷² Florian A. The Fate of the Jews... – P. 209, 217; Dumitru D., Carter J. Constructing Interethnic Conflict...

⁷³ Eaton H. The Origins and Onset of the Romanian Holocaust.

⁷⁴ Arad Yi. Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union // *Yad Vashem Studies*. – 2001. – No. 29. – P. 109–148.

лежність. Вони вважали, що євреї та поляки заважали їм втілити у життя цю національну мрію. Багато етнічних українців та румунів у регіоні ненавиділи євреїв. На їхню думку, саме євреї були основною групою, яка виграла від радянської окупації (що, звісно, не відповідало дійсності у такому спрощеному й однозначному сенсі)⁷⁵.

Спогади та вшанування пам'яті

Теза 13. Голокост на підконтрольних Румунії територіях значною мірою «забуто».

У сучасних Північній Буковині (Україна), Бессарабії (Молдова) та колишній Трансністрії (Україна) майже не залишилося будь-яких фізичних слідів присутності євреїв у минулому. Щоб знайти одну з дуже небагатьох позоставаних синагог, зарослий і закинутий цвинтар або братську могилу, потрібно дуже ретельно шукати. Сліди колишнього життя євреїв у цих краях здебільшого «стерто»⁷⁶.

Але сліди колишньої присутності євреїв та Голокосту зникають також і з пам'яті людей. У Румунії (як і будь-де у Східній Європі) тема Голокосту здебільшого не присутня постійно у засобах масової інформації, натомість навіть сьогодні вона подекуди залишається під забороною або розглядається як надумана.

Що ж до бачення власного «я» у громадах сіл та міст регіону, то спогадів про історію євреїв тут або немає взагалі, або ж вони значною мірою спотворені. Багато жителів цих населених пунктів дійсно нічого не знають про минуле євреїв, які колись жили в їхніх селах та містах, а також про масові вбивства євреїв на тих територіях. Але є багато й таких людей, що не хочуть цього зна-

---

⁷⁵ *Rossoliński-Liebe G. Debating, Obfuscating and Disciplining the Holocaust: Post-Soviet Historical Discourses on the OUN-UPA and other Nationalist Movements // East European Jewish Affairs. – 2012. – Vol. 42, No. 3. – P. 199–241; Cantorovich I. Honoring the Collaborators – The Ukrainian Case. Tel Aviv (Kantor Program Papers), 2012; Golczewski F. Shades of Grey: Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia // The Shoah in Ukraine. – P. 114–155.*

⁷⁶ Термін запозичено в Омера Бартова, який використав його стосовно сучасної культури пам'яті про Голокост та єврейську спадщину у Східній Галичині, див.: *Bartov O. Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. – Princeton; Oxford, 2007* (укр. видання: *Бартов О. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. С. Коломійця. – К.: Укр центр вивч. історії Голокосту, 2010. – 300 с.*).

ти⁷⁷. Місця масових убивств уже давно перетворилися на «місця забуття»⁷⁸.

Поширення інформації про Голокост у школах та університетах Румунії має фрагментарний характер. Громадська думка про роль Румунії у Другій світовій війні та в Голокості все ще формується під впливом поверхових знань та свідомого приховування фактів⁷⁹. Голокост на територіях, які перебували під контролем Румунії, в основному є «забутим» Голокостом, і його пам'ять свідомо чи підсвідомо не вшановують⁸⁰.

Висновок

Головною метою наведених вище 13 тез є оживлення діалогу та стимулювання подальших досліджень. Голокост на підконтрольних Румунії територіях загалом і перший етап масового знищення євреїв у Північній Буковині та Бессарабії улітку 1941 р. зокрема є однозначно недостатньо дослідженими темами, які потребують більше уваги з боку дослідників. Особливо важливо застосувати при вивченні цих тем більш структурований (і менш описовий), більш структуралістський (і менш інтенціоналістський) підходи, що базуються на тезах та дискусіях міжнародного масштабу.

Кожна з 13 тез, поданих вище, може і має бути використана як відправна точка для подальших досліджень. Дослідникам стає дедалі важче знаходити «нові» теми і ставити новаторські дослідницькі питання щодо Голокосту, вчиненого німцями, а також представляти результати пошуку відповідей на них, однак залишається все ще значний обсяг невиконаної роботи, коли мова йде про Голокост, учинений союзниками німців, насамперед румунами, та місцевими злочинцями.

Переклад з англійської
Сергія Коломійця

⁷⁷ Geissbühler S. Blutiger Juli. – S. 119ff.

⁷⁸ Термін також запозичено в Омера Бартова, див.: Bartov O. Eastern Europe as the Site of Genocide // *The Journal of Modern History*. – 2008. – Vol. 80, No. 3. – P. 557–593.

⁷⁹ Ursprung D. Geschichtsschreibung und Vergangenheitsbewältigung...

⁸⁰ *Idem*. Rumäniens verdrängter Holocaust // *Neue Zürcher Zeitung*. – 2011. – 9 August. – P. 5.